

EGYHÁZ-NEMZETESÍTÉS

PÁL JÁNOS

A zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944)

A 2. bécsi döntés a magyar közgondolkodásban jelenlevő főbb kérdéseket aktualizálta a Magyar Unitárius Egyház berkeiben is, és azokat teljesen új stratégiai pályára helyezte a nemzet- és társadalompolitika területén: *Magyarország helye és feladata Kelet-Közép-Európában*, valamint a *szociális* kérdés és a *középosztály* problematikája. E politikát három tényező befolyásolta: *az 1918-as összeomlás és a huszonekét évi kisebbségi lét negatív tapasztalatai*; az uralkodó, mindenekelőtt szélsőjobboldali *„koreszmék”* és az *unitarizmus magyar jellegének mítosza*.

Mint a trianoni békeszerződés egykori „szenvedő alanya”, nemzetpolitikai vonatkozásban az újonnan létrejött geopolitikai állapotok stabilizálását és megerősítését tekintette legfőbb stratégiai célkitűzésnek Dél-Erdély visszaszerzése mellett. Mindezt az erdélyi magyarság szupremáciájának biztosításával, gazdasági, politikai, kulturális pozícióinak megerősítésével kívánták elérni. A Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő politikája tehát elkerülhetetlenül ütközött a zsidókérdésbe. A zsidóságban a kor uralkodó közfelfogásához hasonlóan azt a konkurens társadalmi csoportot látta, amely gazdasági pozíciójából következően akadályként állt a magyarság gazdasági megerősödésének útjában, és nemzetietlen, liberális, erkölcsstelen és keresztényellenes szellemiségével szétforgácsolta a nemzet erőit, akadályozta az egységes és erős magyar nemzet, társadalom megszervezését. E szemlélet következtében vált a zsidóság a nemzetépítési koncepciók egyik központi kérdésévé.

Megváltozott stratégiai célkitűzései két ponton eredményeztek szembetűnő módosulást: 1) az évszázados hagyományokra visszatekintő *liberális, toleráns politika*¹ *háttérbe- és kiszorítása*; 2) *egyoldalú és aránytalan súlyponteltolódás*, amikor az egyház elhivatását, feladatát lényegében egyetlen kérdés köré korlátozták, összpontosították: a nemzetnevelés és –építés köré. Az 1940. augusztusi töréspontot kiválóan jelzi Vári Albertnek a 2. bécsi döntés küszöbén íródott cikke, melyben a keresztény egyházak feladatát, így az unitáriusét is, még az emberiség vallás-erkölcsi nevelésében látta a kor „beteges” áramlataival és az éppen dúló háborúval szemben.² Ezzel szemben Gelei József főgondnok főtanácsi megnyitó beszédében az egyház előtt álló feladatokat ezekben jelölte meg: „Életünk az egy Isten és életünk az egy haza és legyen minden törekvésünk, minden áldozatunk: az egy faj és egy haza.”³

Az alábbiakban az egyháznak az új közjogi helyzet következtében felmerült nemzetpolitikai és társadalmi kérdésekre adott válaszát, nemzetépítő útkeresését kíséreljük meg bemutatni, minek egyedi színezetet az egyházi múltnak (mítosznak) nacionalista prizmán keresztüli (félre) értelmezése kölcsönzött, és ami a zsidósággal szemben korábban tanúsított pozitív magatartásában⁴ teljesen ellen-pozícionálta.

¹ Az unitárius vallás szabadelvűségére, toleranciájára két intézményen keresztül mutatható rá. Az 1885-ben Boros György javaslatára létrehozott Dávid Ferenc Egylet, mint maga az ötletgazda is megfogalmazta, a vallásegyenlőséget és a gondolat szabadságát szolgálta. Az unitárius szabadelvűség másik, több évszázados múltra visszatekintő intézménye az a kolozsvári kollégium volt, ahol a 16. század második felében Európa legliberálisabb gondolkodói is hosszabb-rövidebb ideig elidőztek.

² *Keresztény Magvető* (továbbiakban KM) 1940/4–5. 159–169; Korának káros eszméit a kommunizmusban és náciizmusban látta.

³ Főtanácsi jegyzőkönyv (továbbiakban Ft. jkv.) 1941. november 16–17. 9–10.

⁴ A zsidókkal szembeni toleráns és pozitív magatartást több tényezővel bizonyítható. Budapesten 1877–1942 között 776-an tértek át az izraelita vallásról unitáriusra, és semmiféle információnk nincs azt illetően, hogy a vizsgált időszak megelőzően az áttérések elé akadályokat gördítettek volna, vagy az aktualizálta volna a zsidókérdést. Hasonló magatartás tapintható ki az unitárius oktatási intézmények esetében is. Az izraelita diákok saját hitoktatásban részesültek, akár csak másfelekezetű társaik. Gál Kelemen–Benczédi Gergely–Gaal György: *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Kolozsvár, 2007. 220.

*Az unitarizmus magyar jellegének eszméje az egyház- és nemzet-
építési koncepciók szolgálatában. Az egyház zsidóellenességének
kiváltó okai*

Egyházépítés az expanzió jegyében

1940 augusztusa után az egyház főideológusai kiváló lehetőséget láttak az unitarizmus *nemzeti* vallássá tételében. A nemzeti vallássá való átlényegülés a kor nemzetinek kikiáltott „értékek”, „érdekek” integrációját, képviselétét jelentette. Közvetetten tehát az egyházépítés útja is megkerülhetetlenül vezetett a zsidókérdéshez.

Az expanziós gondolat egyik leglelkesebb képviselője Simén Dániel teológiai tanár⁵ volt, aki a hagyományos, tolerancián nyugvó egyházpolitikával való szakítás mellett a világháború teremtette missziós lehetőségek kiaknázását is sürgette. Hasonló irányelvvel találkozhatunk az 1943-ban elfogadott, Erdő János és Lőrinczi László által kidolgozott valáserkölcsi nevelési programszövegben. Az önmagáért beszélő, *Hódító és harcoló unitarizmus* fejezetcím alatt a következőket olvashatjuk: „Az unitarizmus a történelem folyamán a türelem vallása címet érdemelte ki. Ezt az álláspontot azóta hagyományként megőrizte. Ám látjuk, hogy a mai kor harcok szellemétől fűtött keresztény felekezetek között ezzel az állásponttal fennmaradásunkat veszélyeztetjük. Éppen ezért valláserkölcsi nevelésünket a türelmesség mellett a hódítás vágya és a harcolás készsége kell, hogy áthassa.”⁶ E gondolat térnyerését és jelenlétét az egyházi közgondolkodásban jelzi Gelei József főgondnok⁷ programbeszédének megalomán törekvésektől óvó és mérsékletre intő szavai is. Az 1943. évi,

⁵ Simén Dániel (1903–1969): Teológiai tanulmányait 1928-ban fejezte be. 1928–1930 között a kaliforniai Pacific Unitarian Schoolban, 1931–1933 között pedig a chicagói Meadville Theological Schoolban folytatta tanulmányait. 1934-ben szentelték pappá. 1938-ban az Unitárius Teológiai Akadémia gyakorlati tanszékének tanárává nevezték ki. 1947-ben egyházi főjegyzőnek választották. 1959-ben letartóztatták és 1960-ban a Katonai Bíróság egyházi kiadványok engedély nélküli sokszorosításának vádjával 7 év börtönre ítélte. 1964-ben szabadult ki.

⁶ Ft. jkv. 1943. március 28. 115.

⁷ Gelei József (1885–1952): zoológus, protisztológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárra végezte. 1919–1924 között a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára. 1924-től a szegedi egyetemen az állattani és összehasonlító bonctan tanára. 1940–1945 között a Szegedről Kolozsvárra visszaköltözött egyetem tanára. 1945-től 1952-ig a szegedi egyetem orvosi karán a biológia tanára és a biológiai intézet vezetője volt. 1941–1945 között a Magyarországi

egyházpolitikai irányelveket megfogalmazó főtanácsi beszédében már így fogalmazott: „[...] a mi unitárius nagyságálmunk: *a nagy Magyarházban erős Unitárius Egyház.*”⁸ Ugyanitt, néhány gondolattal később, tíz-pontos programja végcélját egy „nagy lélekszámú” unitárius egyház létrehozásában határozta meg, mert „az unitarizmus a magyar jövő vallása.”

Az unitarizmus „mint a magyar vallásos géniusz csúcsteljesítménye”⁹

A számbeli kisebbségi státusz megszüntetését és a vezető pozíció megszerzését vizionáló törekvés elméleti alapját az unitarizmus genezisének körülményei és helye szolgáltatta, mely szerint az Erdélyben, első-sorban Dávid Ferenc érdemeinek köszönhetően létrejött unitarizmus az elfojtott magyar vallásos lélek kifejeződése.

1940-et követően az expanziós irányelv az unitarizmus magyar jellegére alapozott és ekkor jegecesedett ki ennek mítosza is. Tételük igazolására az erdélyi reformáció koráig nyúltak vissza és magyar voltát két tényezővel magyarították: a földrajzi térség, melyben kifejlődött, és Dávid Ferenc magyar származása, identitása, aminek toposza a 19. és 20. század fordulóján alakult ki.¹⁰

Az unitarizmus ebben az értelmezésben az ősmagyar vallás reinkarnációja: annak az évszázados, évezredes „lelki érettségnek” az eredménye, mely a reformációkor jelentkezett. A magyar jellegre épülő expanziós tételt Abrudbányai János¹¹ teológiai tanár *Az unitarizmus és fajelmélet*

Unitárius Egyház főgondnoka. 1945. április 19-étől a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának tagjává választották.

⁸ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 7.

⁹ A meghatározás Bodor Andrásról származik.

¹⁰ Az unitárius egyháztörténetírás és köztudat Dávid Ferencet anyai ágon magyar származásúnak tartotta. (Erdő János: *Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése.*; Kiss Ernő: *Dávid Ferenc.* Kolozsvár, 1910. 12; KM XLI/1. 1; KM 1899/6. 330.) Mivel pedig magyar nyelven is prédikált, jelentetett meg műveket és hosszú ideig az erdélyi magyar protestánsok püspöki tisztségét is betöltötte, úgy vélték, hogy mindez a püspök magyar identitásvállalásának jeleként értelmezhető.

¹¹ Abrudbányai János (1907–1968): Teológiai tanulmányait 1929-ben fejezte be, majd két éven át az oxfordi Manchester College-ban tanult. 1934-ben szentelték pappá, 1936-ban teológiai magántanári vizsgát tett rendszeres teológiából. 1932–1938 között kövendi lelkész. 1938-tól kezdődően az Unitárius Teológiai Akadémia rendszeres teológia tanárának nevezték ki. 1940–1944 közt az intézet dékánja. 1944-ben elmenekült, távollétében háborús bűnösneként elítélték. 1946–1950 közt kocsordi lelkész. 1956-os tevékenysége miatt 12 év börtönre ítélték. 1990-ben

című tanulmányában fejtette ki. Az „új magyar élet frissülő szemléletében” egyre inkább dogmává válik az a megalapítás, hogy az unitarizmus képes a leginkább a nemzet újjáépítésére, mivel hisz ez emberi szellem fejlődésében azáltal, hogy Isten országát a földön szeretné megvalósítani, nem pedig egy bizonytalan transzcendens régióban. Végso következtesében pedig a nemzet eroit felszabadító küldetés mellett egy másik, hasonlóan fontos célt is megnevezett az egyház: a fajvédelmet.¹²

Az unitárius vallás magyar jellegének képzete arra indította Abrudbányait, hogy egyházának vezető szerepet követeljen a nemzet szellemi irányításában. S ez az eszme a fajvédelem küldetésstudatával párosult, kiemelt célként jelölve meg a nemzetre veszélyes zsidóság eltávolítását annak testéből. Egy másik írásában a nemzetiszocialista alapon szerveződő magyar társadalom vallásaként jelenítette meg az unitarizmust.

Fenti gondolatok lenyomatával lépten-nyomon találkozhatunk. Sokszor már a paranoia határát súrolta az a törekvés, amely a nemzetet („lelkét”) az unitárius vallás számára teljesen kisajátította, és amely az egyházat teljesen a nemzeti érdekeknek rendelte alá. Összegezve: megalapozottnak látszik az a megállapítás, hogy az új politikai környezetben, a kor jelentős eszmeáramlataitól (fajvédelem, nemzetiszocializmus, népiség) befolyásolva és ösztönözve, az egyházban meggyőződéssé vált az unitarizmus (magyar jellegéből fakadó) nemzetépítő szerepének hite, melytől végső soron kisebbségi, elnyomott státusuk megszűnését is remélték. E vallás önmeghatározása is radikálisan megváltozott: a tiszta jézusi kereszténység vallásából az ősmagyar vallásos lélek revelációjává, megtestesítőjévé lett. Az egyedülivé, amely a nemzetépítéshez nélkülözhetetlen lelkierőket képes felszabadítani.

Államhűség

Az 1940–1944 közötti egyházpolitika egyik legjellegzetesebb vonása a magyar államhatalom iránti feltétlen hűség volt, amit az egyházi vezetők hazafias érzülete táplált, és ami az egyház zsidóellenességének gyors kifomálódását motiválta. A zsidóellenesség kiválóan alkalmas volt az egyház-állam közti viszonyrendszer befolyásolására,

a Magyarországi Unitárius Egyház rehabilitálta. 1933–1934 közt a *Kévekötés* című unitárius ifjúsági lap szerkesztője.

¹² Abrudbányai János: Az unitarizmus és fajelmélet. In *Magyarság és vallás*. Budapest, 1943. 92–94.

gyakorlati szempontok képviselőjére is. Ennek nyomaival találkozhatunk Gelei József főgondnok Fáy István vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz intézett Főtanácsi beszédében, amely egyfelől az egyház hűségét nyilvánította ki, másfelől az állam jóindulatát, támogatását igyekezett megnyerni. Az államhűség szilárdságát, a hivatalos politikával való azonosulást jelzi Lőrinczy Géza nagybányai lelkész, teológiai magántanár 1944. február 6-án elhangzott beszéde: a szószéket is a totális háború erőforrásai közé sorolta.¹³

A szombatosság¹⁴ vádja

A fejedelemség korában az unitarizmus szombatossággal történő azonosítása többször lehetőséget szolgáltatott a kormányzat számára, hogy a szentháromság-tagadó egyház ellen is ezen cím alatt indíthasson támadást. A 19. század folyamán a szombatosság vádját pejoratív, kirekesztő szándékkal használták, mintegy érzékeltetve, hogy az unitárius vallás szigorú monoteizmusából fakadóan nem tartozik a szentháromságot hívő, hagyományosan értelmezett keresztény vallások csoportjába. 1940–1944 között az újból fellángoló felekezeti villongások közepette, az unitarizmus

¹³ Lőrinczy Géza: *Az órálló*. Nagybánya, é.n. 12.

¹⁴ Az erdélyi szombatosság ihletője Matthias Vehe-Glirius német származású teológus volt. Legfőbb teoretikusai Eössi András szenterzsébeti főnemes és fogadott fia, Péchi Simon voltak. A szociálisan érzékeny, társadalmi egyenlőség elvét hangsúlyozó és ebből fakadóan nagy népszerűségnek örvendő vallás, mely a mózesi Törvény, a zsidó rituális szokások és a szombati nap szigorú betartására, illetve megtartására kötelezte híveit, mint eretnekség, kezdettől fogva a mindenkori hatalom üldözésének volt kitéve. Követői a bevett vallásokra való áttérésre kényszerítették, nagyon sokan azonban az emigrációt választva elsősorban Törökországban telepedtek le. (Az erdélyi szombatosokról bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.) Bözőújfaluban a kiegyezés koráig fennmaradó egyetlen szombatos közösség tagjaiak zöme 1868–1869-ben a zsidó vallásra tért át. Megsemmisülésük a magyar zsidótörvényekhez és holokauszthoz kapcsolódik: a törvények diszkriminációja előtt menekülve egy részük ugyanis áttért a magyar egyházak kötelékébe. 1944 tavaszán az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott mentesítő igazolványokkal rendelkező, időközben más felekezetekre áttérő szombatosokat, a még zsidó valláson maradt társaikkal együtt, koncentrációs táborokba deportálták, ami fizikai megsemmisülésüket eredményezte. Bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosság vége*. In *Évkönyv 1973/74*. Szerk. Scheiber Sándor. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1974. 217–229.

és szombatosság (1868 után áttértek a zsidó vallásra) közötti azonosság hangsúlyozása, az unitarizmus „lejárata” szándékával ismét napirendre került.

A negatív történelmi tapasztalatok, a megbélyegzéstől való menekülés, a védekezési reflex tehát ugyancsak a zsidóellenesség pályájára terelte az egyházat, ahogyan arra Abrudbányai János *Egyedül voltunk* című írásában is utalt.¹⁵ Ez a tendencia tetten érhető a *Keresztény Magvető*-ben közölt nagyszámú apologetikus, polemizáló tartalmú írásban is, melyekben a Dávid Ferencet zsidózással illető vádak elleni panasz gyakran visszatérő elem.¹⁶

1942-ig jelentős számú zsidó tért át az Unitárius Egyházba. A negatív megítéléstől való félelem is közrejátszott abban, hogy az egyházkormányzat igyekezett sorai közül kizárni zsidó származású egyháztagjait. A nemzet faji tisztaságának megőrzéstudata is megkövetelte ezen intézkedés foganatosítását.

Személyi változások, magyarországi hatás

A két világháború közti egyházpolitikát két töréspont szerint korszakolhatjuk, melyek mindkét esetben a püspökválasztások vonalán húzhatóak meg, melyek egyben az egyházi csúcsvezetés meghatározó átrendezését is eredményezték. Kivételt ez alól Boros György¹⁷ megválasztása jelentett (1928), aki nemcsak az azonos társadalmi, politikai szocializáció révén jelentett folytonosságot, hanem azért is, mert 1923-tól mint „püspökhelyettes főjegyző” gyakorlatilag az ő kezében összpontosult az egyház kormányzása. Az 1930-as évek közepétől azonban egyre inkább megerősödtek a reformokat és nemzedékváltást sürgető hangok. A személyes érdekektől is mozgatott reformcsoportnak, kihasználva a gazdasági világválság és az állampolitika okozta elégedetlenséget, sikerült 1938-ra

¹⁵ *Unitárius Közlöny* (továbbiakban UK) 1944/7. 2. „Talán azért, mert nehéz történelmi harcunkban egyedül minket akartak keresztre feszíteni a „zsidózás” vádjával, talán ezért voltunk egyedül az alakuló magyar életben, akik a zsidókérdés friss megfogalmazásának hajnalán félreérthetetlenül leszögeztük álláspontunkat minden keresztény felekezettel szemben és előtt.”

¹⁶ KM 1943/3. 102–108; KM 1943/3 124–130; KM LXXV/4–5. 164–172; KM 1940/6. 246.

¹⁷ Boros György (1855–1941): Teológiai tanulmányait Kolozsvárt, majd 1877-től 1879-ig Londonban végezte. Az Unitárius Világszövetség alapító tagja, 1885-ben az ő kezdeményezésére alakult meg a Dávid Ferenc Egylet, melynek 37 évig volt titkára, 6 évig pedig ügyvezető elnöke. Ugyancsak az ő kezdeményezésére jött létre 1896-ben az Unitárius Lelkészkör. 1888–1924 közt az *Unitárius Közlöny* szerkesztője. 1928–1938 között az egyház püspöke.

felülkerekednie és lemondatnia Boros Györgyöt. Ez a csúcsvezetés cseréje mellett nemzedékváltást is eredményezett, az egyház elitjébe több, a későbbi eseményekben kulcsszerepet játszó, világnézetileg még képlékeny figura került: Abrudbányai János, Simán Dániel teológiai tanárok lettek, Kiss Elek¹⁸ pedig főjegyző. Püspöknek Varga Bélát¹⁹ választották. A második jelentős töréspont 1940 novemberére datálható, amikor Varga egyetemi tanárrá történő kinevezése és az egyház berkeiben zajló belső hatalmi harcok miatt lemondott. Ennek eredményeként Elekes Domokos főgondnok is benyújtotta lemondását. Az 1941. június 29-én Marosvásárhelyen tartott zsinat püspökké Józán Miklóst²⁰, főgondnokká Gelei Józsefet választotta. Ez utóbbinak tisztsége által biztosított befolyásos pozíciója és rendkívül agilis szerepvállalása az egyház közéletében döntő hatást gyakorolt az egyház ideológiai irányvonalára is. A trianoni békeszerződést követően Magyarországra telepedett egyetemi tanár, aki személyes traumaként élte meg a magyar királyság felbomlását, minden bizonynyal ez utóbbi mozzanat hatására vált a jobboldali radikalizmus hívévé és

¹⁸ Kiss Elek (1888–1971): Teológiai tanulmányait 1913-ban fejezte be. Ugyanebben az évben a kolozsvári egyetemen bölcsészet-pedagógiai tárgykörben doktorátust szerzett. Ezt követően két évet az oxfordi Manchester College-ban tanult. Hazatérése után kissolymosi lelkész. 1921-ben az Unitárius Teológiai Akadémia ösztöndíjazott tanszékének tanára. 1938-ban főjegyzővé, 1946-ban püspökké választották. Szerkesztette az *Unitárius Egyház*, *Unitárius Közlöny* és *Keresztény Magvető* egyházi kiadványokat.

¹⁹ Varga Béla (1886–1942): A kolozsvári tudományegyetemen szerzett magyar-latin-görög szakos oklevelet, 1909-ben pedig filozófiai-pedagógiai doktorátust. 1922-től az Unitárius Teológiai Akadémia tanára. 1939-től a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. 1928-ban főjegyzővé, 1938-ban püspökké választották. Utóbbiról 1940 novemberében mondott le és a visszatért kolozsvári egyetemen a pedagógia tanszék tanára lett.

²⁰ Józán Miklós (1869–1946): Kolozsvárott végezte a teológiát, lelkészi szolgálatát 1890-ben a Dunántúlon, Polgárdiban kezdte, segédlelkész és iskolamesteri minőségben. 1892-től 1895-ig Oxfordban tanult. 1895-ben a gr. Teleky Arvég családnál Darasson volt nevelő, majd három évig Torockón lelkész. 1896-tól 1899-ig Torockón, 1899-től Budapesten lelkész. 1920-tól a duna-tiszamenti egyházkör esperese, majd püspöki helynök. 1922-ben megalapította és hosszú időn át szerkesztette az *Unitárius Értesítőt*. 1927-ben a felsőház tagja lett. 1941–1946 között püspök. Elnöke volt a budapesti székely Dalárdának, tagja volt a Magyar Békeegyesületnek, elnöke a Bethlen Szövetségnek. Mint kiváló szónoknak rádiós szereplése, prédikációi közkeletűségnek örvendtek. Érdeme volt a Misszióház létesítésében. 1930-ban kitüntették a Társadalmi Egyesületek Szövetségének keresztjével. 1943-ban megkapta a Magyar Érdemrend Nagykeresztjét.

antiszemitává.²¹ Visszatérte az egyház berkeiben az antiszemita gondolatok importját és népszerűsítését eredményezte. Az egyértelműen magyarországi hatásra begyűrűző, nemzetkonstrukciós elemként jelentkező zsidóellenesség iránt azonban az erdélyi rész is igen nagy befogadó készséget mutatott, aminek az „egyházi zsidótörvény” a legmarkánsabb példája. Lelkes támogatója és népszerűsítője volt e nézeteknek Abrudbányi János, a Teológiai Akadémia dékánja és tanára, aki ebben a befolyásos minőségben az egyházi közvélemény egyik jelentős formálójává vált. Mindketten élénk egyháztársadalmi és irodalmi munkát fejtettek ki, ami hozzájárult az egyház- és nemzetpolitikai diskurzusukban kiemelt helyet kapó antiszemitizmus beemeléséhez és elterjedéséhez az egyházban. Emlékiratában Ürmösi József püspöki titkár is Geleit és Abrudbányait tette felelőssé az egyház antiszemitizmusának kialakulásáért.

Az, hogy ilyen mértékben bontakozhatott ki az egyház berkeiben az antiszemitizmus, már nem csak e két személy súlyának és tevékenységének tulajdonítható, hanem a nagy erejű befogadó készségnek is, ami, figyelembe véve a Főtanács (az egyház legfelső törvényhozó testülete) 1941. november 16-i határozatát,²² az egyházi vezetőség részéről mutatkozott. Az egyházkormányzat többségének kérdésben tanúsított magatartása tehető tehát felelőssé azért, hogy az antiszemitizmus bekerülhetett az egyház hivatalos diskurzusába, még akkor is, ha a gyűjtőszikrát ehhez a fent nevezett két személy szolgáltatta. Megjegyzendő ezzel kapcsolatosan, hogy a püspökség után második legfontosabb egyházi tisztséget jelentő főjegyzői állást betöltő személy (Kiss Elek) esetében is zsidóellenes megnyilvánulások mutathatók ki (lásd az *Áttérések* című fejezetet).²³

²¹ Lásd *Nemzetnevelés és Merre haladjunk* című munkáit. Mindkettőben a belső bomlasztó erőket tette felelőssé a trianoni katasztrófáért.

²² Ezen a napon az egyházi és világi tagokból álló legfelsőbb egyházi törvényhozó testület 220 tagjából 173 megszavazta a zsidó származású unitárius egyháztagokat diszkriminatívan sújtó „zsidótörvényt”.

²³ Nem véletlen, hogy az 1945. május 8-án megalakult Tisztogató Bizottság 26-án zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította. A kérdések arra irányultak, hogy a deportálások idején vagy máskor tett-e zsidóellenes nyilatkozatokat, tartott-e a Nyilaskeresztes Pártban előadásokat, mint a Dávid Ferenc Egylet elnöke tett-e németbarát, nyilaskeresztes kijelentéseket. És végül, hogy miért fellebbezte meg Albert Erzsébet és Sárközi Róza áttérési ügyében hozott EKT határozatokat. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (továbbiakban EUEGyLt.) Purif. 1/302/945; Kiss Elek a kérdésekre nemleges választ adott. EUEGyLt. Purif. 1/302/945; Ugyanakkor főjegyzői tisztségéről való lemondásra is felkérték, amit azonban elutasított. EKT jkv. 1942. június. 28. 190.

Az egyházban végrehajtó szervként működő EKT áttéresi kérvények elbírálásakor tanúsított magatartása és határozatai pedig ugyancsak azt igazolják, hogy tagjai között túlsúlyban volt az antiszemita.

Nem utolsó sorban megkockáztatjuk annak felvetését is, hogy a 2. bécsi döntés nemcsak olyan értelemben játszott döntő szerepet, hogy elősegítette a zsidóellenes eszmék elterjedését és felerősödését, hanem azáltal is, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyház megosztásával (53 egyházközség Romániában maradt) az erdélyi (transzilván) szellemiség gyengülését eredményezte az egyházon belül, és így jóval hangsúlyosabban érvényesülhetett az a „magyarországi egyházrész”, amely mindvégig erőteljes zsidóellenes légkörben élte életét.

Az egyházi zsidóellenesség térbeni és időbeni behatárolása

Az egyházban jelentkező zsidóellenesség idő- és térbeni pozicionálására vonatkozóan megalapozottnak látszik korábbi kijelentésünk, miszerint ez magyarországi hatásra „honosodott meg”, intézményesült és vált meghatározóvá az egyház életében. Állításunk igazolására az 1940. évet megelőző két évtized egyházirodalmi termését vizsgáltuk meg. Az itt található információk alapján igazoltnak látszik, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyházban 1940 előtt nem létezett zsidókérdés és -ellenesség intézményes formában, egyházkormányzati szinten, jóllehet 1930-cal kezdődően fokozatos jobbrtolódás és a zsidóktól való elhidegülés jellemezte az erdélyi magyar társadalmat.²⁴ Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a meghatározó és befolyással bíró egyházi tisztségeket betöltő személyek (és a lelkészek is) a liberális keresztény értékrend (vallási-, lelkiismereti szabadság, felekezeti türelem) szemszögéből tekintettek e kérdésre, és hasonló princípiumok alapján ítélték meg nemcsak a németországi eseményeket, nácizmust, hanem a másik nagy totalitárius rendszert, a szovjetet is. Úgy véljük, e személyiségek egyszerre játszottak, jelentettek visszatartó, fékező, valamit irányformáló erőt, szerepet. Kritikájukkal több alkalommal is találkozhatunk az egyházi kiadványok hasábjain, forrásainkban.

jegyzőkönyvi pont (továbbiakban jkvp.) 262. Az EKT végül az ügyet lezárta és Kiss megőrizhette főjegyzői állását.

²⁴ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai kisebbségi elit politikai stratégiája (1931–1940)*. Csíkszereda, 2007. 116–135., 126–134., 259–266.

Némileg differenciáltan kell erről a kérdésről beszélnünk a Magyarországi Unitárius Egyház esetében, amelyet tulajdonképpen egyetlen egyházkör (Duna-Tisza-menti) alkotott, és esperességgként működött 1940-ig Józán Miklós vezetése alatt. Az 1930-as évek közepéig itt sem találtuk nyomát szélsőséges, zsidóellenes megnyilvánulásoknak. Az egyház és zsidóság közti normális viszonyt tükrözi, hogy a Dávid Ferenc Egylet egyik összejövetelére egy nagyváradit hívtak meg előadást tartani, 1933. október 8-án pedig Józán Miklóst 40 éves lelkészi jubileuma alkalmából Kiss Arnold budai és Hevesi Simon pesti főrabbi is köszöntötték.²⁵ A harmincas évektől kezdődően már egészen finom regiszterekben, diszkréten felbukkannak az egyéni jellegű szélsőséges jobboldali eszmék felé fordulás nyomai. Ez Mussolini, de elsősorban Hitler külpolitikai sikereinek a következménye, aminek következtében e két totalitárius rendszerre a revízió talaján állók, követendő válságkezelő modellként tekintettek.

Intézményes szintű zsidóellenességről a Magyarországi Unitárius Egyház esetében sem beszélhetünk 1940-et megelőzően. Ez egyrészt Józán személyével, másrészt pedig azzal magyarázható, hogy az egyház egyetlen hivatalos sajtóorgánumának (*Unitárius Értesítő*) szerkesztését 1938-ban az a Szentiványi Sándor vette át, aki határozottan elutasított mindennemű zsidóellenességet.

Az egyház zsidópolitikájának alakulása

Az egyház zsidópolitikájának két világosan körvonalazódott sajátossága volt: azonnali jelentkezése a 2. bécsi döntést követően és gyors radikalizálódása. Ezt jelzi az Egyházi Képviselő Tanács (továbbiakban EKT) 1941. június 11-i döntése, melyben úgy határozott: fölrattal fordul a kormányhoz, hogy az állami anyakönyvi hivataloknál ne vegyék át a keresztény felekezetre áttérő zsidókat, mivel azok az állami törvények szerint úgyszólván minősülnek.²⁶ 1940-ben a kolozsvári kollégium igazgatójának kérdésére, hogy a zsidó tanulók bírhatóak-e az 1940/1941-es tanévre, az EKT még azt válaszolta, hogy az évekkel ezelőtt áttért zsidók

²⁵ *Unitárius Értesítő* (továbbiakban UÉ) 1933/10. 90.

²⁶ Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve (továbbiakban EKT jkv.) 1941. jún. 11. 237. jkvp. 19.

gyermekait unitáriusoknak tekinti, azok fölvétele nem vitás.²⁷ 1942. július 9-én a kereszttúri főgimnázium tanári karának előterjesztésére,²⁸ hogy a zsidó tanulók ne vétessenek fel mint „rendes tanulók”, ellenben már a következő álláspontot képviselte: „tekintettel arra, hogy a tanulók felvétele az igazgató joga és kötelessége, ebben a kérdésben nem határoz, hanem átutalja az igazgatóság hatáskörébe.”²⁹

Az Unitárius Egyház antiszemita diskurzusa, a hagyományos és modern magyar antiszemita koncepciókkal egybevetve, a zsidóságot politikai, társadalmi, faji, erkölcsi kérdésnek tekintette: rovásukra írták a trianoni katasztrófát (okozója a zsidók támogatta kommunizmus), a bolsevizmus keresztényellenességét és a kedvezőtlen szociális helyzetet, amit a zsidók gazdasági kizsákmányolása idézett elő. Találkozhatunk továbbá a zsidóság (elsősorban a keleti, galíciai) disszimilációját feszegető kérdésekkel is. Egyesek szerint ugyanis az egyház kereteibe bekerült zsidóság képtelen integrálódni, és ezért erkölcsében és szubsztanciájában (faji tisztaság) is veszélyt jelent az egyházra. Párhuzamosan jelentkezett és kapott központi szerepet érvrendszerében a faji antiszemitizmus, ami a legradikálisabb zsidóellenes eszmék melletti állásfoglalás bizonyítéaként értelmezendő.

Ilyen megnyilatkozás Gelei József főgondok 1941. november 16-án (a püspöki beiktatással egybekötött Főtanácson) elmondott megnyitóbeszédében hangzott el³⁰: „S a magyar katona ezzel *a két egymással összefogott sötét haddal vívja nagy szövetségesünk* oldalán a felszabadító, a végzet fellegeit elsőprő küzdelmét. [...] S ha haza jó és ide közénk megtér, hoz nekünk is haza sokmindent, hoz új büszkeséget, új bátorságot az itt még magára várató *nagy takarításokra*.³¹ [...] Széchenyit pedig magam előtt is példának tartom fajom szeretetében s abban a tőle kezdett felszabadító

²⁷ EKT jkv. 1940. okt. 15. 284. jkvp. 342. Nemcsak áttért, hanem izraelita felekezetű zsidó tanulókról is szó volt.

²⁸ Indoklásuk szerint a zsidó tanulók zavaró tényezők nemzetnevelői munkájukban, ezért indokolt és szükséges azok eltávolítása. EUEGyLt. Szkg. (Székelykereszttúri főgimnázium) 59/965/942 (Székelykereszttúri főgimnázium igazgatóságának 1942. jún. 19-i felterjesztése.) Az igazgatóság egyébként úgy döntött, hogy ha az EKT ebben az ügyben szabad kezét ad neki, ami meg is történt, akkor az addig beiskolázott zsidó gyermekeket is eltávolítják az iskolából.

²⁹ EKT jkv. 1942. júl. 9. 276. jkvp. 102.

³⁰ Az 1940. évi Főtanács elmaradt az ebben az évben bekövetkezett nemzetközi politikai események következtében.

³¹ Ft. jkv. 1941. november, 5–6.

munkában, melyet még ma is kell folytatnunk fajtánkért: *kizsákmányoló belső ellenségei ellen, mint lelki és anyagi felemelése érdekében.*³²

Hogy milyen jellegű nagytakarításra gondolt Gelei, nem tudni, de egyértelmű, hogy a zsidókra utalt, amikor tevékenységének egyik fő célkitűzésében a „kizsákmányoló belső ellenség” elleni harcot is megnevezte. Gelei programtervezetét, melyben a zsidóság elleni harc központi szerepet kapott, az egyházkormányzat zöme is támogatta. Ezt erősíti Abrudbányai János 1947. április 20-án az Esperesi és Felügyelőgondnoki gyűléshez intézett rehabilitációját kérő beadványa. Ebből megtudhatjuk, hogy a 220 tagú Főtanácsból 173-an szavaztak a Pethő István által Főtanács elé terjesztett javaslatra!³³

Az első zsidóellenes intézkedésre 1941. június 11-én, két 1939-ben unitárius vallásra betért zsidó család kivételezési kérelme kapcsán került sor. Ekkor az EKT két sokatmondó és előremutató határozatot hozott. Köriratban utasította lelkészeit, hogy ezentúl csak főhatósági jóváhagyással engedélyezhetik zsidó származású egyének felvételét az egyházba, monopolizálva ezáltal ezt az addig a lelkészek hatáskörébe tartozó jogot. Másodszorban úgy döntött, hogy felirattal fordul a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, melyben figyelmezteti arra a „visszás helyzetre”, hogy egyre nagyobb számban térnek át zsidók keresztény vallásokra. Ugyanakkor „[...] a szükséges megtalálendő intézkedések mielőbbi megtételét [...]” is szorgalmazta, melyeket az egyház már foganatosított.

Az esztendő második felének eseményei a zsidóellenesség fokozódását, radikalizálódását mutatják. Októberben a pezsztentlőrinci unitárius egyházközség (Budapest), Pethő István³⁴ lelkész indítványára, az állami törvények alapján zsidóknak minősülő unitárius egyháztagok összeírását és a választói jog megvonását kezdeményezte a budapesti zsidó származású egyháztagoktól. Az EKT Pethő kezdeményezését jóváhagyta, azt a Jogügyi Bizottság elé terjesztette, majd annak véleményét szem előtt tartva

³² Uo. 8.

³³ Felügyelőgondnoki értekezlet, egyháztanácsosi értekezlet jegyzőkönyvei. EUEGyLt. Gé. 6/736/947.

³⁴ Pethő István (1903–1978): lelkész, püspöki helynök. 1928-ban hitaoktatói minőségben került Budapestre. A pezsztentlőrinci egyházközség megalapítója. 1931–1932 között Manchesterben tanult. Hitoktató lelkész 1936-tól 1952-ig, 1947-től főjegyző, 1957-től 1966-ig püspökihelynöki tisztséget töltött be. 1958-ban jelen volt az angol unitáriusok évi közgyűlésén, 1961-ben a davosi, 1964-ben a hágai Nemzetközi kongresszuson. Részt vett az Országos Béketaanács és a Hazafias Népfront munkájában.

törvénytervezetét a Főtanács elé., azzal, hogy „Tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar jellegére, teljes jogú egyháztag csak az lehet, aki az érvényben levő állami törvények értelmében zsidónak nem tekintendő.”³⁵ A Főtanács a javaslatot „*túlnyomó nagy többséggel*” 1941. november 16-án fogadta el.³⁶ November 24-én az EKT elfogadta és körlevélben (1909/1941 sz. körirat) ismertette egyházközségeivel a határozatot.³⁷ Elrendelte, hogy minden lelkész készítsen névjegyzéket egyházközsége zsidó vallásról áttért tagjairól, és írásban szólíttassanak fel, hogy záros határidőn belül igazolják: az érvényben levő törvények értelmében nem minősülnek zsidóknak.³⁸ Azok, akik az egyházközség által megállapított határidőn belül igazolni tudják, hogy nem tekintendők zsidóknak, a választói névjegyzékbe beveendők, illetve megtartandók, akik ellenben ezt elmulasztják megtenni, vagy zsidóknak bizonyulnak az 1939. évi IV. tc. alapján, a választói névjegyzékbe nem vehetők fel, ha pedig szerepeltek, nevüket törölni kell³⁹ – áll még a köriratban.

A főtanácsi határozat ellen november 25-én Kelemen Sándor ügyvéd kilencedmagával fellebbezést intézett az EKT-hoz és püspökhöz, melyekben érvekkel törekedtek rávilágítani a határozatban megfogalmazott jogszabalmakra és elvi ellentmondásokra. Józanhoz írott levelükben arra figyelmeztették püspöküket, hogy az unitárius egyház ezen határozatával az egyetlen, amely saját keresztségének hatályát kétségbe vonja, és amely még hitéleti vonatkozásban is zsidókká minősítette híveinek egy részét. Másik beadványukban⁴⁰ pedig öt pontban foglalták össze a szerintük elvileg és egyházz jogilag is törvénytelen határozat felfüggesztését követelő érveiket.

A püspök által november 29-én Jogügyi Bizottsághoz véleményezésre beadott fellebbezést azonban ez utóbbi március 10-én azzal a megjegyzéssel utasította el, „[...] hogy az Egyházi Főtanács határozata ellen

³⁵ Ft. jkv. 1941. nov. 16. 55–56; A határozatot beiktatták az egyház Szervezeti Törvényébe is. *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye* szerk.: Ferenc József, Erdő János. Budapest, 1942. 20–21.; A budapesti egyházközség javaslatát a Jogügyi Bizottság véleményezése után az EKT 1941. nov. 11-én fogadta el. EKT jkv. 1941. nov. 11. 553. jkvp. 57.

³⁶ Ft. jkv. 1941. nov. 16.

³⁷ Szervezeti törvény és módosításai, értelmezése. EUEGYLt. Szt. I. 1909/1941; EKT jkv. 1941. nov. 24. 570. jkvp. 59.

³⁸ EUEGYLt. Szt. I. 151/1909/941 A rendeletet 1942. febr. 3-án közlik az egyházközségekkel.

³⁹ EUEGYLvt. Sz. I. 1909/941.

⁴⁰ Tiltakozásukat a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz is elküldték.

fellebbezésnek nincs helye: a Jogügyi Bizottság javasolja, hogy dr. Kelmen Sándor és társai fellebbezésére, mint helyet nem fogható beadvány érdemi elintézés nélkül irattárra tetessék.⁴¹ Ennek alapján 1943. március 24-én az EKT Kelemen Sándor és társai beadványát elutasította. A határozat felfüggesztése érdekében Lóránt Elemér a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult jogorvoslatért. Lakó kísérlete azonban eredménytelennek bizonyult.

1942. május 11-én Pethő István a pestszentlőrinci presbitérium határozatát továbbítva, az áttért zsidók hatékonyabb kiszűrése céljával, a következő javaslattal fordult az EKT-hoz: rendelje el, hogy minden egyházközség lelkési hivatala az áttérési anyakönyvek alapján készítsen névjegyzéket mindazokról, akik a zsidó felekezetről tértek át, és azokat továbbítsák az EKT-hoz. Az így felküldött névsorokat pedig ez utóbbi sokszorosítva kézbesítse minden egyházközség lelkési hivatalának, melyeknek alapján majd ellenőrizhető lesz, hogy a híveik közül kik kötelesek magukat igazolni. „Nem lehet tehát vonatkozó rendelkezésnek (EKT hasonló tartalmú 1942. február 3-án kelt 1909/1942 számú rendelete) másképp megnyugtatóan eleget tenni, csak az esetben, ha minden egyházközség megkapja az összes zsidóáttérők névjegyzékét és abból leigazoltatja, akik most a kebelébe tartoznak.”⁴²

1942. szeptember 17-én az EKT elfogadta Pethő indíványát, és október 12-én az 1192/1942 számú köriratukban el is rendelte az áttért zsidók névjegyzékének összeírását és azok felterjesztését.⁴³

Az 1943-ban két alkalommal is megtartott főtanácsi üléseken Gelei beszédeiben továbbra is találhatunk zsidóellenes megnyilatkozásokat. Márciusban az ülésen résztvevő Fáy István vallásügyi államtitkár jelenlétében emlékeztette hallgatóságát, hogy az Unitárius Egyház volt az első, amely az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi „életrendszerébe” alkalmazta,⁴⁴ novemberi beszédében pedig már újból a keresztény és magyar értékeket, érdekeket veszélyeztető marxista, bolsevista belső ellenségről értekezett.⁴⁵

Bár a szóban forgó beszéd nem nyújt kellő fogódzópontokat és ketős értelmezési lehetőséget kínál Józán álláspontját illetően, Kiss Elek

⁴¹ Uo.

⁴² EUEGyLt. 995/1925 (Áttérések) 87/117/942.

⁴³ EUEGyLt. 995/1925 87/ad 1192/942.

⁴⁴ Ft. jkv. 1943. márc. 9.

⁴⁵ Ft. jkv. 1943. nov. 8.

püspök és Ürmösi Károly egyházi titkár életrajzi visszaemlékezéseikben található utalások Józán filozemitizmusáról tanúskodnak. Kiss Elek Józán személyéről nem éppen hízelgő terminusokban írva szóba hozta annak zsidók általi bántalmazását is. Szerinte ez az esemény nagyon bántotta, mivel „Nagyon szerette a zsidókat s volt oka rá. Mikor püspökké választották, megsimogatta az általuk küldött sok üdvözlő levelet s közben mondogatta: 'az én szeretett zsidóim.’”⁴⁶ Ürmösi az 1941. november 16-án megszavazott Pethő-féle javaslat kapcsán pedig a következőket jegyezte fel emlékiratában: „Azt egész belső bizonyossággal tudom, hogy Józán püspök urunkat lelke mélyéig bántotta ez a határozat [...]”⁴⁷

Anélkül, hogy e két adat tárgyilagosságát túlértékelnénk, úgy véljük, Józán mentes marad az egyház felsőbb vezetésében általánosan eluralkodott antiszemita pszichózistól és rokonszenvet táplált a zsidóság iránt. Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy sehol nem találkoztunk személyét antiszemizmussal vádoló iratokkal, ugyanakkor nem találkoztunk egyetlen egy olyan írásával vagy nyilatkozatával sem, mely a zsidóság ellen irányult volna, kivéve, ha a fent idézett főtanácsai beszédének antiszemita olvasatot tulajdonítunk.

1944-et furcsa kettőség jellemezte. Egyfelől ugyanis az egyház enyhítést követelt elsősorban a keresztény zsidók számára, másfelől azonban megtiltotta tisztviselőinek, hogy a deportálások alá eső zsidó unitáriusok számára mentesítő iratokat állíthassanak ki, megtagadva ezáltal mindenféle közösséget és szolidaritást zsidó származású híveivel szemben.

Május 1-én Józán, az erdélyi római katolikus püspöki helynökkel és az erdélyi református püspökkel közösen, azzal a megkereséssel fordult Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánjához, hogy tolmácsolják „[...] a fent említett egyházak azon keresztényi érzésből fakadó kérését, hogy a zsidó származású magyar állampolgárokkal általában s kereszténnyé lett zsidókkal különösképpen, olyan bánásmódot tanúsítson, illetve tanúsítasson, amely a magyar lelkeség, a magyar történelem és a keresztény szellem követelményeinek megfelel.”⁴⁸ Ugyanezen a napon feliratot intéztek a miniszterelnökhöz is a kolozsvári zsidó rabbikkal közösen. Augusztusban, mivel Józán nem vehetett

⁴⁶ EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Életrajzom*. 155.

⁴⁷ EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József nyugalmazott unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I. rész. (1950)*. 138.

⁴⁸ EUEGyLt. Vü. Á. (Vallásügyi minisztérium; Általános és elvi jelentőségű ügyek) 63/909/944.

részt a keresztény egyházfők zsidó híveik érdekében folytatott budapesti megbeszélésein,⁴⁹ az egyházi vezetőség 7-én külön felirattal fordult a kormányhoz az unitáriusokká lett zsidók érdekében. Ebben, előző beadványukhoz hasonlóan, enyhítő bánásmódot kértek a deportált zsidó származású magyar állampolgárok, elsősorban megkeresztelkedett unitárius zsidók számára.⁵⁰

A májusi lépéseket azonban ellentételezte és semlegesítette az EKT május 11-i határozata, amelyben az unitárius zsidókkal szembeni magatartás⁵¹ tárgyában kimondta, hogy „[...] az Egyház hivatalból e kérdéssel egyetlen hivatali fokon sem foglalkozik, s ha valaki valamit tesz, azt mint magán ember a saját felelősségére teszi.”⁵² A határozat, amint arra Abrudbányai *Egyedül voltunk* és *Miért siratjuk őket* című írásában is rámutatott, a deportálásokra adott válaszként született, és lényegében a legutolsó menekülési lehetőséget is elzárta zsidó származású hívei előtt azáltal, hogy lelkészeinek megtiltotta a menetesítéshez szükséges kivételezési iratok kiállítását. *Egyedül voltunk* írása ugyanakkor az egyházi zsidópolitika rövid summájának is tekinthető, és egyúttal magyarázatul szolgál antiszemitizmusának motivációira is. Abrudbányai írásaiban, miként ő is megjegyzi, nem teológiai (keresztény magatartás), hanem „nemzeti” szempontból közelített a kérdéshez, és a deportálást a nemzeti újjászületés és nemzeti öntudat megerősítésének nélkülözhetetlen, szükségszerű elemeként mutatta be.

A szombatos kérdés

Az 1940. november 7-én hozott EKT-határozatban jöllehet már jelen volt a faji kitétel, de az még nem követelt semmiféle megszorító intézkedést a szombatosok átvételét illetően. Később már az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott „Tanúsítvány” felmutatását követelte, a faji kizárólagosság egyházon belüli tetőzésének jeleként. Ezzel összhangban

⁴⁹ „Ezért kellett ezt az írásbeli utat választanunk, hogy a magas kormány jóindulatát mi is kérjük elsősorban unitárius vallású zsidó származású hittestvéreink számára, hogy minden kedvezményezésben részesülhessenek, melyben más bevett felekezethez tartozó fajttestvéreink részesülnek.” EUEGyLt. Vü. Á. 63/909/944

⁵⁰ Uo.

⁵¹ EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219.

⁵² EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219; EUEGyLt. 995/1925 115/623/944.

a bözödújfalusi lelkész is a Tanúsítvány felmutatásához kötötte az unitárius vallásra tért szombatosok választói névjegyzékben való megtartását. Mivel azonban 1942. március 20-ig egyetlen áttért sem tudott (akart?) eleget tenni a felszólításnak, törölte őket a névjegyzékből. Ennek eredményeként április 16-án az EKT az egyházi jogtanácsos javaslatára az 1909/1941 számú rendeletének végrehajtását ebben az egyházköztségben felfüggesztette, s arra utasította a lelkészt, hogy az Igazságügyi Minisztérium 71000/1941 számú rendelete előírásainak megfelelően, az egyházkör jogtanácsosának segítségével, tegye meg a szükséges lépéseket a Tanúsítványok beszerzésére.⁵³ E rendelkezés és Józán szombatos ügyben Bíró Lajoshoz intézett levele, úgy gondoljuk, egyértelmű és fájdalmas bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a magyar származást igazoló Tanúsítvány egyetlen, elengedhetetlen feltételnek minősült az egyháztagság elnyeréséhez a „szombatos származásúak” számára: „A bözödújfalvi szombatosok, s így azok leszármazottai külön elbírálás alá esnek. Aki ezt megfelelő módon igazolni tudja, meg lehet keresztelni és át lehet venni. Ellenben a Sinaï pusztájában bujdosó zsidók átvétele előtt az EK Tanács mereven elzárkózik.”⁵⁴ – vagyis az elbírálás szigorú faji kritérium alapján történt.

A szombatosokkal szembeni szigorú magatartást jelzi, hogy 1944. augusztus 10-én az EKT két szombatos kérését elnapolta a lelkész véleményének felterjesztéséig, jóllehet mindkettő a gyűjtőtábor parancsnokától kapott elbocsátó igazolvánnyal rendelkezett. Egyiküket („100%-an” magyar származású) éppen abból a célból bocsátottak szabadon, hogy „[...] eredeti egyházába mielőbb térjen vissza.”⁵⁵

Az áttérések megszigorítása előtt Útő Lajos székelykeresztúri körüli esperes 1941. január 15-i jelentése szerint Bözödújfaluban 65, Bözödön 5 szombatosot kereszteltek unitáriussá.⁵⁶ Két nappal később keltezett feliratában pedig arról tudósított, hogy még 30 szombatos maradt megkereszteltle-

⁵³ „EKT egyházi jogtanácsos javaslatára az 1909/941 EKT sz. rendelet végrehajtását felfüggeszti a bözödújfalusi unitárius egyházköztségben. Lelkész a fia felhívandó, hogy a 71000/1941 sz. rendelet értelmében, köri jogtanácsos a fia segítségével a szükséges lépéseket tegye meg a tanúsítványok beszerzése iránt.” EKT jkv. 1942. ápr. 16. 168. jkvp. 89.

⁵⁴ EUEGyLt. 995/925 142/1410/942 (366/1942) A püspök írása alatti bejegyzés pontosít és kimondja, hogy a kérvényezőnek az igazságügyi minisztérium 71000/1940 számú rendelete által megkövetelt Tanúsítványt kell felmutatnia, ahhoz, hogy félvegyék.

⁵⁵ EUEGyLt. 995/925 130/750/944.

⁵⁶ EUEGyLt. Vü. L. (Vallásügyi minisztérium; Térítések) 54/160/941.

nül Bözödújfaluban.⁵⁷ A szombatos áttéréseknek köszönhetően Bözödújfaluban önálló egyházközség jöhetett létre. Azonban a magyar történelmi egyházak sorában a legkisebb lélekszámmal rendelkező Unitárius Egyház mégis a faji szempontokat érvényesítette, helyezte előnybe a népesedéssel szemben, ami radikális antiszemitizmusának jeleként értelmezhető.

Zsidó ingatlanok kérdése

Sajnálatos módon az Unitárius Egyház is kivette a részét azokból a követelésekből, amelyek az elkobzott zsidó ingatlanokból való részeseledést célozták meg. Már 1942-ben a bözödújfalusi lelkész azzal a kéréssel fordult az erdélyi földreform-bizottsághoz, hogy a megszűnt bözödújfalusi hitközség vagyonát engedjék át a helybeli unitárius egyházközségnek. 1944 szeptemberében a kocsordi egyházközség ugyancsak az EKT közbejárását kérte, hogy a lefoglalt zsidó ingatlanokból lelkészi lakást és irodát kaphasson. Az EKT 1944. május 11-én tartott ülésén a zsidókkal kapcsolatos két határozat között pedig egy olyan feljegyzés található, ami arra enged következtetni, hogy az egyház anyagi igényeinek kiegészítését az elkobzott zsidó ingatlanokból kívánta kielégíteni.⁵⁸

Áttérések

Az áttérési kérések vizsgálata képes a legmeggyőzőbben megvilágítani az egyház azon törekvését, amely mindenáron igyekezett gátat vetni a „káros faji keveredéssel” veszélyeztető áttéréseknek. Olyannyira következetes volt, hogy néhány rendkívüli esettől eltekintve teljesen elzárkózott zsidó vallásúak átvételétől, az egyház nemzeti jellegének megőrzésére hivatkozva. Az EKT-nak az ügyben tanúsított merev magatartását több ízben még az egyházon belül is bírálatt érte. Ezeket a bírálókat azonban inkább gyakorlati tényezők és szempontok, mintsem filozofemita érzelmek motiválták. Szemléletes példa erre a Duna-Tiszamenti unitárius egyházkör esperesének (Csíki Gábor) az EKT merev, elutasító álláspontját bíráló kijelentése: „Szomorú az, hogy az

⁵⁷ EUEGyLt. Vü. L. 54/ad 60/941.

⁵⁸ EKT jkv. 1944. máj. 11. 180. jkvp. 216.

egyház, főképp a budapesti egyházközség, egykor rosta nélkül vette át a jelentkező zsidókat, akik nemcsak keresztényi, de nemzeti szempontból is súlyos kifogás alá esnek. [...] E. K. Tanács azonban tudtommal még senkit sem vett át, illetve nem adott engedélyt az átvételre senkinek, még olyanoknak sem, akiknek élettársuk unitárius. Szíves figyelmébe ajánlom E. K. Tanácsnak a többi keresztény egyházak gyakorlatát, amelyek az átvételtől á limine nem zárkoznak el – mint ahogy azt a mi Főhatósági határozatunk se célozza –, hanem rendkívüli esetekben, ha valóban érdemes akad átvételre, előzetes katekizálás után az illetőt átveszi.”⁵⁹

Az áttérési kérvényeket EKT-hoz felterjesztő lelkészi ajánlásokból, kísérőlevelekből kibontakozó lelkészi állásfoglalások mikroképei az egyháztársadalom zsidókkal szemben tanúsított magatartásának. Voltak, akik az EKT-hoz felterjesztett zsidó áttérési kéréseket támogatták, de voltak, akik disszimilációs és faji érveket hangoztatva a kérések elutasítását szorgalmazták. Ez utóbbiak csoportjába tartozott Csíki Gábor, aki több ízben ellenezte az áttérési kérésekhez csatolt észrevételében a zsidók felvételét.⁶⁰ Csíki azonban nem zárkozott el teljesen, és ha kellőképpen igazoltnak látta a kérvényező lelki hasonulását, melyhez gyakorlati szempontok is társultak, támogatta ezek felvételét.⁶¹ Ebbe a csoportba tartozott Bíró Lajos hódmezővásárhelyi lelkész is, aki ugyan ellenezte, hogy „egyházunkat ellepjék az izraelita egyház tagjai”,⁶² mégis azzal a kéréssel fordult az EKT-hoz, hogy olyan esetekben, amikor az egyház érdekei megkívánják, vegyék fel azokat, akik az egyház, elsősorban anyagi érdekeit szolgálni tudják.

A beérkezett kérvények túlnyomó többségének az EKT részéről történő elutasítása meggyőzően vetíti a vizsgálódó elébe az egyház e kérdésben tanúsított elzárkózó magatartását. Az áttérési kérvények elbírálásánál világosan nyomon követhető a zsidóktól elzárkózni szándékozó irányvonal, melyen törést mindössze az a néhány eset mutat, mikor zsidó származású és felekezetű személyek felvételét engedélyezték. A kedvező döntéseket több tényező befolyásolta: az EKT számára bizonyítottan tűnő lelki integráció, hasonulás, „ősi unitárius” családtagság,

⁵⁹ EUEGyLt. 995/1925 133/869/944.

⁶⁰ EUEGyLt. 995/1925 88/1368/1942; UEGyLt. 995/1925 111/550/944, UEGyLt. 995/925 106/943; UEGyLt. 995/1925 1146/943.

⁶¹ EUEGyLt. 995/1925 135/871/944; UEGyLt. 995/1925 133/869/944.

⁶² EUEGyLt. 995/1925 102/851/943.

magyar származás, esperes és püspök ajánlása és személyes közbenjárása, vagy egy lelkész által előidézett megváltoztathatatlan jogi helyzet.

Ellentmondásos és zavaró tényező ellenben, hogy bár több kérvényező is rendelkezett hasonló feltételekkel, öt személy pedig a törvény előírásainak értelmében mentesült a zsidó minősítés alól⁶³, mégis elutasításra találtak. Két, döntőnek bizonyuló, feltétel azonban hiányzott ez utóbbiaknál: a megváltoztathatatlan jogi helyzetet előidéző felvételi aktus, valamint a püspök személyes közbenjárása. Mivel az átvett zsidó felekezetű és származású kérvényezőknél, egy kivétellel, előbbi feltétel hiányzott, úgy tűnik, hogy döntő szereppel bírt Józán személye is.

1944-ben két átvételi kérést az EKT a püspök írásbeli ajánlására fogadott el.⁶⁴ Döntőnek bizonyult mindkét esetben, hogy a kérvényezők „ősi unitárius családba” házasodtak, ami biztosította lelki hasonulásukat valóságilag és nemzetileg is, minek tényét az esperes is megerősítette.⁶⁵ Fentiekén kívül még két személy kérvényét hagyták jóvá. Egyik felvételét az EKT azért engedélyezte, mert beteg ura, akit gondoz, „ősi unitárius családból származik.”⁶⁶ Másiknál az átvétel okát nem tartalmazza a határozat.⁶⁷ Ez utóbbi két eset azért hat zavaróan, mert információink kizárják fentiek esetében meglévő feltételeket. Ugyanakkor jóval megalapozottabb kéréseket utasítottak el, mint például az udvarhelyi Türk Sándorét, akinek magyar érzületéről Bálint Ödön esperes mellett⁶⁸ Sigmond József udvarhelyi lelkész és Jodál Gábor, a Magyar Párt Udvarhely megyei tagozatának egykori elnöke is írásbeli bizonyágot tett.

Az egyházi vezetőség „zsidótlanító” törekvésének szélsőségekbe hajló, bizarr jellegére utalnak azok az esetek, amikor a felvétel egy etnikailag magyar, felekezetileg izraelita számára is kérdésessé vált, nehézségekbe ütközött, elsősorban akkor, ha felvétele az egyházba zsidó származású

⁶³ EUEGyLt. 995/925 84/973/ 942; EUEGyLt. 995/1925 139/1044/944; EUEGyLt. 995/1925 108/181/944; EUEGyLt. 995/1925 105/1409/943; EUEGyLt. 995/1925 80/709/942.

⁶⁴ EUEGyLt. 995/1925 126/748/944 „[...] a kérésben felhozott indokokra való tekintettel, figyelemmel Főtisztelendő Püspök Úr ajánlására is, szavazattöbbséggel járul hozzá ahhoz, hogy Mihály Sándornét, szül. Bernát Saroltát és Feigl Istvánt az unitárius egyház tagjai közé marosvásárhelyi esperes lelkész a[tyánk]fia felvegye.”

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ EUEGyLt. 995/1925 135/87/944.

⁶⁷ EUEGyLt. 995/1925 134/871/944.

⁶⁸ EUEGyLt. 995/1925 84/ad 973/942 „[...] mint csendes természetű és jó zsidó emberekkel, föltétlenül nyer az udvarhelyi egyházközség.”

személy betérését is eredményezte. Erre a faji kizárólagosságra mutat Szentiványi Sándor, Albert Erzsébet felvételi kéréséhez csatolt, kedvező elbírálást kicsikarni óhajtó, antiszemita érvet felhasználó javaslata, melyben az áll: tekintettel, hogy a kérvényezőnek nincs gyermeke, és már 60 éves, tehát gyermeke sem lehet, így kizárt, hogy átvétele zsidó származású egyén áthozatalát is eredményezze, mint egy megelőző alkalommal, amikor a magyar anya félzsidó gyermekét is magával hozta.

Az esetek nemcsak azt igazolják, hogy a magyar származás nem jelentett garanciát a visszafogadásra, ami a zsidó szellemiség, fajidegen elem importjának veszélyét is magában rejthette, hanem azt is, hogy ezek inkább „balesetszerűen”, az események szerencsés alakulása révén rendeződtek a kérvényezők számára kedvezően.

Az áttérések tárgyalásakor felvetődik Józan állásfoglalásának kérdése is. Intézkedéseiről fennmaradt adataink inkább „méréselt” filozemitizmusra utalnak. Szkeptícizmusra adnak okot ugyanakkor azok az esetek, amikor személyesen is közbenjárt egyes kérvényezők érdekében. Kérdés, hogy miért nem intézkedett hasonlóan más kérvényezők ügyében is. Erre az egyik magyarázat mozgásterének beszűkülése lehet, melyet az átvételek EKT-hatáskörébe utalása következtében állt elő.

Összegzésként elmondható: az áttérési kérelmekkel kapcsolatos dokumentumok egyértelmű bizonyítékai annak, hogy az egyház döntéseit nem gyakorlati, hanem erőteljes ideológiai elvek vezérelték. Ugyancsak e kérvényeknek és elbírálásuknak tükrében mondhatjuk, hogy az egyház következetesen felvállalta a faji alapú antisemitizmust, ami a zsidó egyének felvételének elutasítását eredményezte.

Az unitárius antiszemita irodalom

1940–1944 közt az időszakosan megjelenő unitárius kiadványokban (*Keresztény Magvető, Unitárius Egyház, Unitárius Közlöny, Unitárius Értesítő*) gyakran találkozhatunk a zsidókérdést taglaló írásokkal, amelyek újrafogalmazták, szintetizálták koruk zsidóellenes vádjait: kereszténységre veszélyes romlott szellemiség és erkölcs, világmoralomra törekvés, gazdasági kizsákmányolás, Magyarország trianoni katasztrófája. Vagyis egyaránt megtalálhatjuk ezekben mind a középkori gyökerekből táplálkozó, egyházi frazeológiára építő konzervatív, mind pedig a modern antisemitizmus által megfogalmazott zsidóellenes vádelemeket.

A Székelyudvarhelyen megjelenő *Unitárius Egyház* publikációi arra engednek következtetni, hogy nemcsak az egyház legfelsőbb vezető köreiben, hanem a lelkészek közt is többen vallottak zsidóellenes nézeteiket. Kivételt ez alól két kiadvány képezett: a prédikációkat és tanulmányokat tartalmazó *Keresztény Magvető* és a Budapesten Szent-Iványi Sándor⁶⁹ által szerkesztett *Unitárius Értesítő*. Szent-Iványi egyébként a deportálások alkalmával aktívan bekapcsolódott a zsidókat mentő akciókba és a deportálások előtt és alatt is határozott filozemita álláspontot képviselt. A zsidótörvények által sújtottak segélyezésére létrehozta az *Unitárius Segélyező Bizottságot*, rendszeresen látogatta a budapesti gettók lakóit, a deportálások elől menekülőket pedig igyekezett bűvőhelyekhez juttatni, akik közül sokakat saját lakásában helyezett el ideiglenesen. Segített a deportálások alóli felmentéshez szükséges iratok megszerzésében.

Az ismertetett írások az egyházon belül elharapózott zsidóellenes pszichózis bizonyítékai, s a lelkészek által tematizált, zsidókkal kapcsolatos kérdésekbe engednek betekintést. Feltűnő ugyanakkor a filozemita írások teljes hiánya, ami az itt ismertetett cikkekkel egyetemben az egyház gravitációjának irányvonalát jelzik a kérdésben.

Az első zsidóellenes megnyilatkozásra az 1941-ben újraindult *Unitárius Egyház* első, szeptemberi számában került sor, ahol egy lelkész, *Szemlélő* álnév alatt, az Őszövetség és az unitárius valláserkölcsei nevelés tárgyában indított anketot. A hozzászólások egész sorát eredményező vitaindító cikk írója az Őszövetség valláserkölcsei nevelésből való kiiktatását a keresztény erkölcs negatív irányú befolyásolásával indokolta. Közhangok hangoztatásával (világuralmi törekvés) arra a következtetésre jutott, hogy az erkölcsileg elbukott zsidóság semmiféle módon sem lehet a keresztény élet példaképe.⁷⁰

Simén Dániel teológiai tanár szemléletváltást hozott: szerinte az Ótestamentum szemben áll a rabbinikus Talmuddal, mint ahogyan a keresztény világ is szemben áll az „elzsidósodó” társadalmi eszmékkel és erkölcsi

⁶⁹ Szent-Iványi Sándor (1902–1983): 1924-ben fejezte be teológiai tanulmányait. Ezt követően a cambridge-i Harvard Egyetemen folytatta teológiai tanulmányait. 1927-ben szentelték pappá. 1933-tól kezdődően oktatott az Unitárius Teológiai Akadémián, a gyakorlati tanszéken. 1938-ban Magyarországra költözött, ahol a budapesti egyházközség lelkésze volt 1946-ig, majd az Amerikai Egyesült Államokba telepedett át, ahol szintén lelkészi minőségben tevékenykedett. Tagja volt a Tizenegyek írói csoportosulásnak és az Erdélyi Fiatalok mozgalmának.

⁷⁰ *Unitárius Egyház* (továbbiakban UE) 1941/1. 2.

értékekkel. A zsidó kérdést szerinte humánusan, de véglegesen meg kell oldani. Ezt a kérdést azonban a témától különállóan kell tárgyalni.⁷¹

1944-ben a névtelen vitaindító, *Még egyszer az ó-testamentum* címen tért vissza a témához. Konklúziója, hogy a zsidóság az emberiség erkölcsi és szellemi megrontója, mely évszázadok óta mérgezte(i) a keresztény világot: „Szinte hihetetlen, hogy ép érzékek birtokában ma valaki ne érezze annak a világgúnynak undorító szagát, lelki, szellemi és erkölcsi betegségekkel telített levegőnek orrfacsaró illatát – amely csak itt minálunk is a **zsidó-tályog** fölnyitása után előttünk és körülöttünk az országban szétáradott és tudatossá lett?”⁷²

Az 1944. március 19-i német megszállás után fokozódó zsidóellenes hangulat jól nyomon követhető az írásokban, melyek hangneme egyre agresszívebb. Az egyház „vezérkarához” tartozó személyiségek közül Gelei József főgondnok és Abrudbányai János teológia tanár, dékán írásaiban található nyíltan zsidóellenes megnyilatkozásokat. Mindkettőjüknél a zsidókérdés nemcsak politikai, társadalmi, gazdasági, hanem faji problémaként is jelentkezett, amit úgy értelmeztek, hogy a magyar fajra, nemzetestre nézve végzetes következményekkel járhat a zsidókkal való keveredés.

Abrudbányai *Az unitarizmus és a fajelmélet* című tanulmányában a keresztény, nyugati civilizációt fenyegető kommunizmusban nemzetközi erők szövetségét látta, melynek mozzgóit és tagjai a zsidók is: „A történelem ezután lesz hivatva pontosan meghatározni azt a szerepet, melyet a kommunizmuson keresztül a nemzetközi zsidóság és szabadkőművesség magára vállalt. Körvonalaiiban azonban már most is jelentkezik e szerep. Úgy látszik, mintha a zsidóság, mint faj, örök boszszút esküdött volna a Jézusban elinduló keresztény vallás ellen azért, mert annakidején ez életfelfogás és világszemlélet határozottan és megalkuvás nélkül szembehelyezkedett formális és hamisan alkalmazott faji szempontjaival. [...] a megfenyegetett nemzetek felismerték az igazi mozzgó erőket, s ma már bizonyosabban tudják, hogy e világraszóló műveltetben a kéz Ézsaué, de a hang Jákobé.”⁷³

Gelei József *Nemzetnevelés* címet viselő, utópisztikus, fajvédelmi szempontok alapján felépített nemzetnevelési programjában a nemzet létében fenyegető népként jelenítette meg a zsidóságot. A nemzeti-szocialista minta alapján elképzelte, individualizmust elutasító, a társadal-

⁷¹ UE 1941/4. 27.

⁷² UE 1944/5. 1.

⁷³ Uo. 82–83.

mat militarista szellemben és formában megszervezni óhajtó programjában többször is figyelmeztetett a leselkedő belső veszélyre. Szélsőséges zsidóellenességére mutat a nemzettest biológiai állagának „nemesítésére” vonatkozó kijelentése, miszerint „[...] a nemzet állagának minőségi nevelése, mely a fajbiológia ismeretei alapján a nemzet testét megszabadítja a káros fajidegen elemektől és ezáltal az elkülönítéssel nemesíti.”⁷⁴

Az írások szerzőinek szemében a zsidóság nem etnikai vagy felekezeti, hanem faji kategóriaként jelent meg. Olyan fajként tekintettek rá, amely az erkölcs, szellemi élet és ethosz tekintetében az ókortól kezdődően negatív előjelű átalakuláson ment keresztül. Következésképpen, az egyetemes kereszténységgel együtt a keresztény elveken álló magyar társadalom is állandó és valós veszélynek van kitéve, mely a zsidóktól való teljes elkülönülés révén védhető ki.

Antiszemita tartalmú megnyilvánulások világi nyilvánosság előtt

Az egyház tiszt- és tisztségviselői nemcsak egyházi berkekben, hanem világi nyilvánosság előtt is kifejezésre juttatták véleményüket e kérdésben, melyeknek központi vezérgondolata a zsidóságnak, mint a nemzetépítés egyetlen akadályának az eltávolítása, kikapcsolása volt.

Az *Unitárius Közlöny* 1941. októberi számában olvashatjuk, hogy a székelykeresztúri országzászló avatóján Csíki Gergely a székely erényeket dicsőítve azon hitének adott hangot, hogy korának Magyarországnak nem volna zsidókérdés, ha a székelységet már régebben a kereskedelem és ipar útjára helyezték volna.⁷⁵ 1942 februárjában vitéz Kozma Ferenc vezérkari százados (a Duna-tiszamenti egyházkör felügyelőgondnok) a kolozsvári unitárius kollégium dísztermében nem feledkezett meg a zsidókról: az oroszországi keresztény egyházak siralmas helyzetének szemléletes bemutatása után (a keresztény templomokat raktárakká, gyűléstermekké alakították, nincsenek istentiszteletek stb.) beszámolóját így folytatta: „A zsidó templomokban azonban ma is rendesen tarják az istentiszteleteket. Ez szerintem mindennél többet mond.”⁷⁶ – sejtetve a zsidók és szovjet, ateista hatalom közötti rokoni kötődéseket.

⁷⁴ Gelei József: *Nemzetnevelés*. Kolozsvár, 1942. 17.

⁷⁵ UK 1941/10. 155–157.

⁷⁶ UK 1942/ 2. 29.

1943. január 10-én R. Filep Imre rádióközvetítéses, újévi „programadó” istentiszteleti beszédében az anakronisztikus múlt elvetésére és nemzeti, társadalmi (család, közösség), politikai, kulturális, vallásos megújulásra, újjászületésre buzdított. Beszédében a nemzet újjáépítésének, megújulásának alapját a családban jelölte meg. Emiatt ki kell küszöbölni az érdekházasságot és meg kell teremteni a «vér tisztaságát», meg kell gátolni az elkorcsosulást, megteremteni a «rasszot», a jófajtájú magyart.⁷⁷ A szellemi tisztaság, az erkölcsi, jellembeli szilárdság, erősség és életrevalóság első feltétele ugyanis a biológiai értelemben vett vértisztaság.⁷⁸ Közösségi szinten a vérségi alapú társadalmi szolidaritás helyreállítását tartotta kívánatosnak, melyben a „farizeusi szellem” okozott felbecsülhetetlen károkat. A harc, ami folyik az országban és a keleti arcvonalon tulajdonképpen harc Jézus és Marx között.⁷⁹ R. Filep tehát beszédében, bár kódoltan, de a magyar társadalom zsidóktól való megtisztulására célzott.

A legérdekesebb epizódjai ennek a fejezetnek Abrudbányai nevéhez kapcsolódnak. Az első felvonása 1944. június 20-án Kolozsváron játszódott le, amikor Jaross Andor belügyminiszter erdélyi körútja alkalmával a bombatámadást szenvedett Kolozsvárt is meglátogatta. A *Keleti Magyar Újság* beszámolója szerint Jaross fogadtatásán a különböző intézmények és testületek képviselői mellett jelen voltak az egyház képviselői is.⁸⁰ Jarost a város nevében „[...] őszinte szívvel és bajtársi hűséggel [...]”⁸¹ Abrudbányai köszöntötte, aki személyének méltatása után a belső front megerősítésének szükségességéről beszélt, mint ami elengedhetetlen feltétele a győztesen megvívandó háborúnak. Jaross belügyminiszterré válása óta – mondta – „ezen belső arcvonalon őszinte és határozott törekvéseket látunk a kormányzat részéről, s nem hallgathatjuk el, hogy rövid három hónap alatt majdnem véglegesen és talán örökre megoldottak egy olyan százados problémát, mely megoldhatatlanságában sírjává lehetett volna a magyarságnak.”⁸² Figyelembe véve a beszéd elhangzásának helyszínét és

⁷⁷ R. Filep Imre: *Újévi magyar prédikáció*. Kolozsvár, 1943. 10.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 16.

⁸⁰ „A terembe lépő belügyminisztert a közönség nagy lelkesedéssel és éljenzéssel fogadta, amit a belügyminiszter felemelt karral mosolyogva viszonzott.” *Keleti Magyar Újság*, 1944/138. június 21. 5.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. A továbbiakban Abrudbányai a nemzet háborús erőfeszítésének növelését sürgette és nagy vehemenciával támadta a nemzet azon tagjait, akik nem hoznak meg minden áldozatot a végső győzelemért.

időpontját, egyértelműnek látszik, hogy a rövid három hónap alatt megoldott százados probléma alatt Abrudbányai a zsidó deportálásokra gondolt.

A második, nevéhez köthető megnyilatkozás a *Keleti Újságban* megjelenő írása. Ebben a deportálásokat elengedhetetlen szükségszerűségként tüntette fel, mely végleg megoldja a több évszázados ellenség problémáját. A zsidóságtól való megtisztulás, írta, a „nagy magyar sorskérdések” megoldásának első lépése, alapkövetétel, melyen egy új nemzeti élet fog felépülni.⁸³

Az „egyházi zsidótörvény” utóélete. A múlt „elhallgattatása”

Az 1454/1941. számú EKT-javaslat Főtanács általi megszavazása 1941. november 16-án, annak törvényerőre emelkedését és az egyház alapokmányát képező *Szervezeti Szabályzatba* való foglalását jelentette. A magyar államhatalom megszűntével bekövetkezett politikai fordulat eredményeként, az EKT 1944. november 24-én, a Jogügyi Bizottság javaslatára, hatályon kívül helyezte a diszkriminatív határozatot. Azaz, akárcsak 1940-ben, az 1944 őszén bekövetkezett politikai események is az egyházpolitika gyors metamorfózisához vezettek. E kényszerű váltás azonban nem csak a hivatalos diskurzust érintette, hanem az egyház személyi állományát is, akik közül többeknek revideálniuk kellett a zsidóságról előzően alkotott véleményüket is. E külső kényszerítő erő hatására előállt „mentális revíziót” jelzi a zsidóellenes rendelkezés hatályon kívül helyezése is.

Az 1945. március 30-i rendelet törvény rendelkezéseinek megfelelően május 8-án az EKT kör- és egy központi tisztogató bizottság felállítását rendelte el az 1940–1944 között szélsőséges, antidemokratikus nézeteket valló személyek büntetésére. Május 29-én az EKT három személy nevének felterjesztését javasolta a vallásügyi minisztériumba: Abrudbányai Jánost, aki tagja volt az Imrédy-párt (Magyar Élet Pártja) kolozsvári vezetőségének és a nyilvánosság előtt szóban, a *Keleti Újságban* pedig írásban is többször hangot adott zsidóellenességének. R. Filep Imre központi missziós lelkész, aki szintén az Imrédy-párt kolozsvári tagozatának volt vezető tagja, és aki ebben a minőségben „[...] vidéken több esetben propaganda utakat tett és demokrataellenes magatartást

⁸³ Keleti Újság 1944/109. május, vasárnap.

tanúsított [...]”⁸⁴ Ifj. Máthé Lajos szentábrahámi lelkészt pedig az *Unitárius Egyház*-ban megjelenő, *Még egyszer az Ótestamentum* című zsidóellenes írásáért. Abrudbányai és Filep esetében állásukból való eltávolításukat, Máthé esetében pedig kéthavi felfüggesztést javasolt.⁸⁵

Lőrinczy Mihály marosvásárhelyi vallásoktató lelkész (egyházközi közgyűlésen zsidóellenes előadást tartott), Kiss Károly bihari lelkész (szélsőjobboldali tevékenységet folytatott), Rázmány Mór központi tisztviselő (zsidóellenes kijelentéseket tett több ízben és azokat a háború befejezte után is fenntartotta) ügyeinek elbírálását pedig Józánra bízta.⁸⁶

Kiss Elek ügyét a Tisztogató Bizottság javaslatára nem terjesztették fel a minisztériumhoz. Elintézését az EKT saját hatáskörébe utalta. Mivel a tisztogató bizottság zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította (ezekre nemleges válaszolt), egyértelműnek látszik, hogy ő is zsidóellenes magatartása miatt került a vizsgálódások középpontjába. Kisst a főjegyzői tisztség lemondására is felkérték, amit azonban elutasított, és mivel senki nem kezdeményezett ellene fegyelmi eljárást az EKT ügyének további tárgyalását lezárta.⁸⁷

Az EKT végül csupán a három javasolt személy nevét terjesztette fel a minisztériumhoz: Abrudbányai Jánost,⁸⁸ R Filep Imrét és ifj. Máthé Lajost. Antidemokratikus tevékenység és az Imrédy-párttagság volt a vád Abrudbányainál és Filepnél, ifj. Máthénál pedig a már említett antiszemita újságcikk.⁸⁹ Ügyükben először a minisztérium szeptember 9-én egy három személyből álló bizottság kiküldéséről határozott, amelynek helyszíni vizsgálata után fog határozatot hozni. A vizsgálatra azonban nem került sor, és a november 6-án kelt minisztériumi leirat értesítette az egyházat, hogy „[...] azon egyházi személyek, akik szolgálatukból fel lettek mentve, az állam apparátusának megtisztítását célzó purifikációs törvények alapján, helyeztessenek vissza törvényes jogaikba, azzal az időponttal, ami-

⁸⁴ Purifikáció EUEGyLt. 1/ad302/945 Egyik minisztériumhoz felterjesztendő szövegváltozatban az olvashatjuk, hogy nevezett elkísérte Jarost székelyföldi körútjára is.
⁸⁵ Uo.

⁸⁶ EUEGyLt. Purif. 1/ad302/945.

⁸⁷ EKT jkv. 1945. jún. 28. 190. jkv. 262.

⁸⁸ Abrudbányait 1946. április 15-én a kolozsvári Népbíróság háborús bűnösökként ítélte el és vagyonelkobzással sújtotta. *Monitorul Oficial*. 20. auguszt 1946. Nr. 192. 9077; Az ítélet elől Magyarországra menekült.

⁸⁹ Purif. EUEGyLvt. 1/302/945.

kor a purifikálás megtörtént, kivétel ez alól azon lelkészek, akik elhagyták az ország területét és e pillanatig még nem tértek vissza állásaikba.”⁹⁰

Az egyháznak viszonylag hamar és zökkenőmentesen sikerült rendeznie e kérdést. Elgondolkodtató, hogy az EKT sorából, bár sorozatosan szavazott meg zsidóellenes javaslatokat, mégsem került egyetlen személy sem a tisztoगतó bizottság vizsgálódásának körébe. Mindez azt jelzi, hogy az egyház vezetőségét tömörítő EKT nevezett személyeken keresztül igyekezett elhárítani elsősorban önmagáról a veszélyt. A tisztoगतó bizottság által megnevezett személyek kis száma, elkövetett cselekedeteiknek minimalizálása, ugyancsak a zökkenőmentes, nagyobb hullámverések nélküli rendeződés vágyát sugallja, amit sikerült is megvalósítani.

Belső vitára, átfogó és mélyreható purifikációra tehát, a központi vezetők érintettségéből és a negatív megítélés elhárításának szándékából eredően, nem került sor. A múlt elkendőzésére mutat az érintettek további életpályája is. Gelei József továbbra is az egyház berkeiben maradt és 1945 áprilisától a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviseelő Tanácsának tagjává választották. Abrudbányai János a Kocsordi Unitárius Egyházközség lelkésze lett. R. Filep Imre Romániából történő távozása után 1946-tól 1953-ig a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközségben, majd ezt követően a Budapesti Unitárius Egyházközségben (Nagy Ignác utca) szolgált. 1966-tól püspöki helynöke, majd 1968-tól helyettes püspöke lett a Magyarországi Unitárius Egyháznak. Kiss Eleket, Józán Miklós halála után, 1946 szeptemberében a székelykeresztúri zsinat a Romániai Unitárius Egyház püspökévé választotta, mely tisztséget 1971-ben bekövetkezett haláláig betöltött. Rázmány Mór főszámvevőként megőrizte központi tisztviseelői állását a Romániai Unitárius Egyház közigazgatási apparátusában. Lőrincz Mihály megőrizte marosvásárhelyi hitoktatói állását, majd miután 1946-ban letette a teológiai magántanári vizsgát, az Unitárius Teológiai Akadémia öszövségi tanszékének tanárává nevezték ki 1947-ben. Tudomásunk szerint „érintetlenül maradtak” és mentesültek bárminemű büntetőeljárás alól a nyíltan zsidóellenes nézeteket valló lelkészek is.

Az egyház zsidókkal szemben tanúsított magatartása azonban nem maradt visszhang nélkül a köztudatban. Ürmösi Károly kolozsvári lelkész 1944-ről szóló jelentése szerint az izraelita vallásról történő áttérések számának csökkenése a közelmúlt zsidópolitikájának

⁹⁰ Purif. EUEGyLt. 8/1125/945.

számlájára írható. Ezt egy példával is szemléltette. Egy bukaresti izraelita kolozsvári tartózkodása idején 100%-os bizonyossággal jelezte belépési szándékát, később azonban már nem jelentkezett, vélhetőleg az utólagosan nyert kedvezőtlen információk miatt – írta Ürmösi.⁹¹

Ürmösi megállapításának valóságát a következő év tragikus eseményei is igazolták. 1945. augusztus 23-án, a román kiugrás egyéves évfordulójának Kolozsváron tartandó ünnepségre Józán Miklóst is meghívást kapott. Ürmösi József szerint a délelőtt kilenc órakor kezdődő ünnepségen megjelenő és dísztribünön helyét elfoglaló püspök ellen a tribün két oldalán elhelyezkedett „zsidó demokrata csoportok” tüntetni kezdtek a következőket skandalálva: „Menjen haza, mit keres itt a zsidók ellen tüntető egyház feje.”⁹²

Írásunk kísérletjellege abból az állításunkból fakad, amely a bekövetkezett államhatalmi fordulat adta új konjunktúrában és az unitarizmus magyar jellegének axiómájában látja az egyház zsidóellenes politikájának elsődleges okait. Úgy találjuk, hogy az unitárius vallás magyar jellegének hite okolható elsődlegesen az antiszemitizmus ilyen arányú és ennyire szélsőséges elterjedéséért. Annak, amely szakítva az évszázados hagyományokra visszatekintő toleráns politikájával, egy terjeszkedő pályára lépve, magának követelte a nemzet szellemi, lelki irányítását, védelmét. Ebbe a szerepbe pedig szervesen beletartozott a „zsidó szellemiség” és zsidó származású állampolgárok kikapcsolásának szándéka is. Erre utal az áttérést engedélyező kérések elutasítása, a kérdésben foganatosított intézkedések, valamint az egyházi kiadványokban megjelenő írások. Mindez egyben azt is jelenti, hogy az egyház vezetőségének nagyobbik része inkább a zsidóellenes álláspont felé gravitált. Természetesen voltak filoszemita érzelműek is, pl. Józán Miklós, Szentiványi Sándor. Vagy azok a lelkészek is, akik felterjesztéseikben támogatón viszonyultak a zsidó kérvényezők felvételi kéréseihez: Sigmond József, Ürmösi Károly, Köntés Béla. Forrásaink szegénysége azonban nem enged mélyebb betekintésre lehetőséget a lelkészek álláspontját illetően. Ez annak is tulajdonítható, hogy a legtöbb egyházközösségbe nem érkeztek áttérési kérések, így nem születhettek támogató vagy ellenző felterjesztések. Ugyanakkor, ha az *Unitárius Egyház* vidéki kiadványra támaszkodunk, hasonló következtetésre juthatunk: a mérleg nyelve a zsidóellenesség felé billen.

⁹¹ Esperesi vizsgálószerk EUEGyLt. Ev. I. 1944.

⁹² EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József ny. unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I-ső rész.*